

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПРОНЕВИЧ ОЛЕКСІЙ СТАНІСЛАВОВИЧ

НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ ЛУЖИЦЬКИХ СЕРБІВ У 1945-1949 рр.

07.00.02 - всевітня історія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків - 1996

00739507 (V)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії
кого державного університетуНауковий керівник - кандидат історичних наук, доцент
ПУГАЧ ЄВГЕН ПЕТРОВИЧОфіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ЯРОВИЙ ВАЛЕРІЙ ІВАНОВИЧкандидат історичних наук, доцент
КРАВЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧПровідна установа - Львівський державний університет
ім. І.Я.ФранкаЗахист відбудеться 15 листопада 1996 р. о 15.00 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 02.02.08
Харківського державного університету (310077, м. Харків,
пл. Свободи, 4, ауд. IV-65)З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету (310077, м. Харків,
пл. Свободи, 4)Автореферат розісланий "10" листопада 1996 р.Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук,
доцент

ПУГАЧ Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ. Історія лужицьких сербів*, неіменного серед сучасних слов'янських народів, до сьогодні залишається недостатньо вивченою галуззю вітчизняного слов'янознавства. Утративши понад тисячоліття тому разом з іншими полябськими слов'янами політичну незалежність, лужичани були тісно інтегровані в німецький державний механізм і залучені в орбіту німецької культури. Цією надзвичайних зусиль вони зуміли зберегти слов'янську мову, культуру та національну самосвідомість, що створавало необхідну передумову для успішного протистояння онімецченню. Хоча лужицькі серби ніколи не мали власної державності і не могли відігравати помітної самостійної ролі у міжнародних процесах, їх повною мірою торкалися події, що відбувалися у Центральній Європі. Без урахування зазначених обставин є неможливим створення цілісної картини історичного розвитку цього регіону і повної історії всього слов'янства.

У сучасному суспільстві невпинно зростає інтерес до слов'янської історії та культури, що значною мірою викликано бурхливими процесами оновлення в усіх сферах громадсько-політичного життя країн посткомуністичної Центральної та Південно-Східної Європи. На шляху до демократизації ці держави зіткнулися з чисельними проблемами економічного та політичного характеру, найсерйознішою з яких є загострення міжнаціональних відносин. Показовими у цьому відношенні є події на терені колишньої Югославії, де етнопатріональні суперечки окремих південнослов'янських народів призвели до широкомасштабної війни. Об'єктивною необхідністю для світового співтовариства є недопущення подібних конфліктів і створення умов для здійснення прав усіх націй.

Не менш складною і важливою проблемою є забезпечення окремими державами специфічних прав національним меншостям, які, згідно з рішеннями ООН, повинні мати всі основні права нації (з винятком права на політичне самоврядування), а також "додаткові" права для захисту їх від депортації, дискримінації, асиміляції. Тим країнам, що зіткнулись з такою проблемою, доцільно було б

* Їхня самоназва - сербський люд (Serbski Lud), або просто серби (Serbja); німці раніше називали їх вендами (Wenden), а нині - сорбами (Sorben); їхня польська назва - лужичани (Luzyczanie); чеське-лужицькі серби (Lužickí Srbové).

звернутись до досвіду вирішення лужицького національного питання у Німеччині.

Розв'язання лужицької проблеми стало одним із щабелів створення східнонімецької державності. Особливого звучання обрненій темі надає об'єднання Німеччини, яке знову примусило згадати про існування лужицьких сербів і замислитися над історичною долею цього автохтонного слов'янського народу.

ПРЕДМЕТОМ ДОСЛІДЖЕННЯ є процес створення і розвитку серболужицького національного руху в умовах радянської окупації Східної Німеччини, його внутрішньо- та зовнішньополітичне спрямування. Особлива увага в дисертації сконцентрована на вивченні діяльності лужицьких громадсько-політичних організацій, які в умовах проведення антифашистських заходів і формування нової політичної системи зосередили в собі весь спектр властивих сербському суспільству проблем національного та соціального характеру.

ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ обумовлені предметом дослідження і мають нижню межу (травень 1945 р.), пов'язану з порізкою нацистської Німеччини у другій світовій війні і окупацією радянськими військами Східної Німеччини. Верхня межа (жовтень 1949 р.) визначається проголошенням Німецької Демократичної Республіки. Цей період є найважливішим періодом в історії серболужицького народу: вперше офіційно визначився його статус і окреслились перспективи розвитку.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ. Питання формування та розвитку серболужицького національного руху в умовах радянської окупації Східної Німеччини у 1945-1949 рр., що розглядається у дисертації, ще не були піддані цілісному дослідженню вні у вітчизняній, вні в закордонній історіографії. Однак, на сьогодні існує низка праць, які тієї чи іншою мірою торкаються даної проблематики. Огляд літератури свідчить, по-перше, про відсутність сприйняття лужицького національного руху як цілісного та об'єктивного суспільного явища, по-друге, про значну тенденційність у висвітленні історичних подій та у їхній оцінці дослідниками.

У дореволюційній російській сербистичі (науці про лужицьких сербів), основи якої у другій половині XIX ст. були закладені видатним вченим-слов'янознавцем професором Харківського університету І.І.Срезневським, і продовжені О.Ф.Гільфердінгом, О.М.Піпіним, К.Я.Гротом, В.А.Францевим, дослідження історії лужичан було спорідичним і одностороннім¹. Відомі Яіше дві спроби охарактеризувати на-

¹ Укрїнське та російське сербистиче XIX-XX вв. Бібліогр. покаж. - Х., 1993.

ціональні процеси в Луїці, здійснені на початку ХХ ст. професором Харківського університету О.Л.Погоди́ним і українським істориком та громадським діячем Д.М.Дорошенком². Їхні праці мають загальний, оглядовий характер і не відзначаються особливою глибиною дослідження. Зазначені дослідники наполегливо підкреслювали слов'янську сутність народу і вітали започаткований інтелекцією курс на національне відродження, але одночасно визнавали трагічність становища народу через осиміляційну політику німецької держави.

Рядянській сорбобістичній науці теж не вдалося активізувати історичні дослідження. Виняток становлять лише роботи професора Московського університету Л.П.Лептевої, які присвячені, головним чином, проблемам луїцького відродження, історії сорбобістики та російсько-луїцьким науковим зв'язкам³.

У рядянській історіографії першу спробу побіжно дослідити національні та соціальні процеси в луїцькому суспільстві після закінчення другої світової війни здійснив М.І.Семиряга⁴. Дослідник не розглядав луїцький національний рух як цілісне соціальне явище. Він вважав, що в Луїці небули розмаху дві протилежні тенденції, які уособлювали в собі національні організації: Луїцько-сербський Національний комітет і Домовина. Якщо позиція Національного комітету по відношенню ідеї самовизначення луїцького народу визнавалась вченим як хибна та сепаратистська, то поміркована позиція Домовини по співробітництву з німецькими комуністами для забезпечення вільного розвитку національної культури вважалась такою, що повністю відповідала інтересам сербів. М.І.Семиряга окреслив коло наукових проблем післявоєнного розвитку серболуїцького народу і залучив до наукового обігу новий фактичний матеріал.

На подібних зваздах побудована і стаття серетовського вченого

² Погодин А.Л. Луїцькіє серби // Погодин А.Л. Славянський мир: Політическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. - М., 1915. - Гл. 9. - С. 207-216; Дорошенко Д.М. Луїцькіє серби // Слов'янський світ у його минулому і сучасному. Т. I. - Берлін, 1922. - С. 214-239.

³ Лептева Л.П. О национальном возрождении у луїцьких сербов // Вопросы первоначального накопления капитала и национальные движения в славянских странах. - М., 1972. - С. 96-102; Она же. Русско-серболуїцькіє научные и культурные связи с начала XIX века до первой мировой войны (1914). - М., 1993 та ін.

⁴ Семиряга М.И. Луїцькіє. - М.-Л., 1955.

В.В.Фоменко⁵. Він вважав, що лужицький національний рух традиційно за своїм характером був дрібнобуржуазним і зосереджувався перш за все на зміцненні економічних позицій дрібних товаровиробників та захисті їх від посягнень великих землевласників і монополій. Переорієнтацію руху дослідник пов'язував з діяльністю комуністів при проведенні антифашистських реформ.

Зазначеними працями, власне, й вичерпується перелік сорабістичних досліджень рідянських учених. Вони мали перш за все інформативне та ідеологічне навантаження, їх відрізняв оглядовий характер і відсутність серйозної документальної бази. Основний акцент у них робився на обґрунтуванні позитивної ролі Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЕПН) у громадсько-політичному житті, а події розглядалися крізь призму класового протистояння; їм дávalься переважно не наукове, а політичне оцінка.

Помітною подією у сучасній сорабістиці став захист дисертації російським славістом К.В.Шевченком⁶, який вперше дослідив проблему змісту і конкретних форм чесько-серболужицьких зв'язків та їх впливу на національний рух сербів. Учений визначив, що чеський вплив на Лужицю в 20-30-х рр. ХХ ст. не обмежувався ідейною підтримкою, а виявлявся також в економічному співробітництві, в якому брали участь як підприємницькі, так і державні структури Чехословаччини.

Серболужицька історіографія частів ІШР торкалась переважно окремих аспектів соціально-політичного життя народу в умовах проведення антифашистських заходів. У колективних монографіях "Історія лужицьких сербів"⁷ і "Історія Домовини"⁸, у працях Я.Шолти та К.Я.Шіллера⁹ досліджувався стан лужицького суспільства під час зе-

⁵ Фоменко В.В. Борьба КПГ и СМП за решение сербского национального вопроса на этапе антифашистско-демократической революции // Новое и новейшая история: Межвуз. сб. - Саратов, 1978. - № I. - С. 94-114.

⁶ Шевченко К.В. Чешско-серболужицкие связи с начала XX века до 1938 года: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - М., 1993.

⁷ Geschichte der Sorben. Bd. 4. Von 1945 bis zur Gegenwart. - Bautzen, 1970.

⁸ Stawizny Domowiny. Budyšin, 1987.

⁹ Šolta J. Abriß der sorbischen Geschichte. - Bautzen, 1970; Schiller K.J. Die Sorben in der antifaschistisch-demokratischen Umwälzung (1945-1949). - Bautzen, 1976.

мельної реформи, яка проводилась восени 1945 р., референдуму 30 липня 1946 р. та виборів до обцинних, окружних та земельних органів самоврядування.

Національні процеси лужицькими вченими розглядалися доволі поверхово, хоча цієї проблеми тим чи іншим чином торкалися у своїх статтях К.Я.Шіллер, Р.Тіменн, М.Комарніський, Я.Шолта¹⁰. Вони одностайно визнавали лужицян автохтонним слов'янським народом, який потребував гарантій збереження національної самобутності. Спираючись на обов'язковий для істориків НДР принцип партійності, вони приділяли увагу обґрунтуванню досконалості національної політики комуністів і повної її відповідності інтересам сербів, ухиляючись від розгляду альтернативних шляхів розв'язання лужицької проблеми.

Отже, огляд стану наукової розробки теми дослідження свідчить, що до сьогодні ми не маємо цілісної, узагальнюючої праці в історії серболужицького національного руху в умовах радянської окупації Східної Німеччини 1945-1949 рр. Слід визнати, що окремі аспекти внутрішньополітичного розвитку Лужиці, пов'язані з проведенням антифашистських реформ на окупованих землях, вивчались, однак з точки зору об'єктивності існуючі розвідки задовольнити не можуть. Поза увагою дослідників залишилися питання внутрішньої та зовнішньополітичної діяльності Лужицько-сербського Національного комітету, позиція німецьких партій, роль Радянської військової адміністрації в Німеччині (РВАН) у розв'язанні лужицької проблеми, ставлення до процесів у Лужиці офіційних органів та громадськості сусідніх слов'янських країн.

МЕТА ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета дисертації - на

¹⁰ Schiller K.J. Die Nationalitätenpolitik der SED gegenüber der sorbischen nationalen Minderheit in der Etappe der antifaschistisch-demokratischen Umwälzung // Deutsche Lehrerzeitung. - 1963. - Nr. 3-4; Thimann R. Die marxistisch-leninische Nationalitätenpolitik in Brandenburg und die Situation und Wirksamkeit der Domowina in der Niederlausitz 1945-1949/1950 // Letopis B. - 1969. - Nr. 16/2. - S. 152-176; Komarniski M. Die Durchsetzung der marxistisch-leninische Nationalitätenpolitik in der DDR - dargestellt am Beispiel der Entwicklung der zweisprachigen Schulsystems in der Epoche der antifaschistisch-demokratischen Ordnung in Kreis Bautzen // Sorbiska žula. - 1965. - Nr. 3-5; Шолта Я. Національна політика ГДР по отношению к лужицким сербам / Службно-германские исследования. - М., 1963. - С. 228-240.

основі критичного осмислення архівних і друкованих джерел, аналізу літератури прослідкувати національні та політичні процеси у серболужицькому суспільстві періоду радянської окупації східнонімецьких земель від поразки нацистської Німеччини до проголошення НДР. Виходячи з цього, основні завдання дисертації були визначені наступним чином:

- з'ясувати обставини, що спричинили виникнення серболужицького національного руху та визначити основні етапи його розвитку в умовах німецької державності;

- проаналізувати програмні положення, структуру, чисельний склад і методи діяльності сербських національних організацій: Домовини та Лужицько-сербського Національного комітету, спрямованість і особливості їх внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності у проведенні антифашистських реформ в Східній Німеччині;

- виявити основні причини конфлікту у відносинах між Домовиною та Національним комітетом восени 1946 р.;

- визначити позицію німецьких адміністративних органів і політичних партій щодо вирішення лужицького національного питання;

- охарактеризувати офіційну позицію Радянського Союзу стосовно національних процесів у двомовних районах Лужиці та політику радянських окупаційних органів на місцях;

- охарактеризувати міжнародні умови розв'язання лужицької національної проблеми.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. Дослідження майже не розробленої в історіографії теми обумовило залучення значного кола джерел, в переважній більшості архівних неопублікованих документів, але і таких, що надруковані.

Найважливішу групу джерел становлять архівні матеріали з фондів Сербського Культурного архіву (м. Бутцен, ФРН)^{II}, в якому зберігаються меморандуми, листівки, прокламації та протоколи засідань Домовини і Лужицько-сербського Національного комітету, звітна документація секретаріату Домовини, листування сербських лідерів з представниками саксонського уряду і ландтєгу, керівництвом ССРН, а також з приватними особами, громадськими та офіційними установами Чехословаччини, Югославії, Польщі. Ці документи дають об'єктивне уявлення про ситуацію в лужицькому суспільстві і розме-

^{II} Sorbisches Kulturarchiv in Bautzen. Bestand D 11 (Domowina 1945-1945). D 11 1.1.A-D 11 9.6.B.

жування політичних сил, про механізм і ефективність взаємодії лужицьких організацій між собою та іншими структурами Східної Німеччини і сусідніх слов'янських країн.

Значний науковий інтерес становлять матеріали фондів "Референтура по Германії"¹² та "Референтура по Чехословачкиї"¹³ Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, в яких зібрані меморандуми та інші звернення серболужицьких національних організацій, донесення політвідділу РВАН і радянських дипломатичних представництв у Чехословаччині, Франції, Югославії та Польщі. Цінним є те, що матеріали Архіву зовнішньої політики РФ дозволяють простежити формування офіційної позиції Радянського Союзу в лужицькому питанні.

Із надрукованих джерел в дисертації використані перш за все документальні публікації, здійснені в Радянському Союзі, НДР, Росії¹⁴. У цих виданнях зібрані накази і розпорядження головнокомандуючого РВАН, інші офіційні документи, а також програми і постанови німецьких партій, рішення органів самозрядування. Використання цих збірників у поєднанні з матеріалами німецької та серболужицької періодики тих часів та мемуарами німецьких¹⁵, серболужицьких¹⁶ громадських і політичних діячів дає можливість розглянути процеси в Лужиці на широкому фоні подій у масштабах усієї Східної Німеччини.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ, ЩО ВИНОСЯТЬСЯ НА ЗАХИСТ:

I. Серболужицький національний рух виник у 40-х рр. ХІХ ст. і був об'єктивно зумовленим соціальним явищем. Від самого початку він

¹² Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ). Ф. 082: Референтура по Германии.

¹³ АВП РФ. Ф. 138: Референтура по Чехословачкии.

¹⁴ Сборник приказов Главнокомандующего СВАГ № I-II. - Берлин, 1945; За антифашистскую Германию: Сб. док. (1945-1949н). - М., 1969; Dokumente 1945-1949. Um ein antifaschistisch-demokratisches Deutschland. - Berlin, 1968; Суґ В. Die DDR und die Sorben. Eine Dokumentation zur marxistisch-leninischen Nationalitätenpolitik. - Bautzen, 1969; Суґ В. Časova dokumentacija k najnovsin serbskim stawiznam (1945-1960). - Budyšin, 1965; Управление пропаганды (информации) и С.И. Гольпянов 1945-1946: Сб. док. - М., 1994.

¹⁵ Koenen W. Eine Nationalitätenfrage in Deutschland gelöst//Einheit. - 1948. - Nr. 9; Wir sind die Kraft: Erinnerungen. - Berlin, 1975; Aufbruch in unsere Zeit. Erinnerungen (1945-1949). - Berlin, 1975.

¹⁶ Jenak K. Bodenreform in Kreis Bautzen (Veteranbericht) // 17.

розвивався поступально і за століття сформувався організації. Рух пережив значну еволюцію від відстоювання культурних вимог лужицького народу до спроби визначення державно-правового статусу лужицьких сербів під час Паризької мирної конференції 1919 р. Керівництво рухом здійснювала нечисельна, але надзвичайно дієва національна інтелігенція, яка визначала його ідеологію і за допомогою громадськості слов'янських країн зуміла відродити духовну культуру народу, організувати його політичне життя, створити міцну економічну базу руху. Німецька держава ніколи не визнавала правомірності вимог сербів і завжди їм протидіяла.

2. Після поразки нацистської Німеччини в лужицькому русі водночас сформувалось два центри: Домовина та Лужицько-сербський Національний комітет. Різниця між ними полягала в тому, що Домовина опинилась у підконтрольному радянським окупаційним органам становищі, а Національний комітет був утворений у Празі і його ініціатива ніким не обмежувалась. Між організації спочатку не було суттєвих протиріч і вони гармонійно доповнювали одне одного: Домовина зосередилась на розв'язанні культурних та соціальних проблем лужицького суспільства, комітет проводив зовнішньополітичну діяльність.

3. Головною метою руху в 1945-1946 рр. було утворення сербо-лужицької державності. У залежності від внутрішньо- та зовнішньополітичної кон'юнктури національні лідери послідовно пропонували чотири варіанти вирішення лужицької проблеми: приєднання Лужиці до Чехословаччини на правах автономії; здобуття повної незалежності та вступ до ООН; утворення автономної провінції у складі Німеччини; організація на території Лужиці нейтральної зони під патронатом міжнародних інститутів. Здійснення цих планів було неможливим через опір РВАН, німецьких партій, представницьких та адміністративних органів.

4. Значну моральну і матеріальну підтримку лужицькому національному рухові надавала громадськість Чехословаччини та Польщі. Офіційні державні структури цих країн утримувались від проголошення власної позиції щодо розв'язання сербського питання, віддаючи

pis B - 1960. - № 7; A tala Serbam lipa kćy. Horac dopomjenkow z 50 lětneho stutkowanja Domowiny. - Budyšin, 1962; Cyž J. Ćernje na puću do swobody. - Budyšin, 1975; Cyž J. W tlamje ječibjela. - Budyšin, 1984.

Ініціативу його вирішення Радянському Союзу. Лише уряд Югославії намагався сприяти лужичанам, але не досяг особливих успіхів.

5. Можна вважати, що з прийняттям 23 березня 1948 р. сексоном-ким ландтагом "Закону про збереження прав лужицького населення" сербське питання формально було вирішене. Згідно із зазначеним законом лужичанам гарантувалось лише культурно-національні права. Безперечно, вирішальну роль при цьому відіграв СРСР, який зайняв прагматичну позицію і не підтримав ідею лужицької державності. Знярядям радянського впливу на лужицьке суспільство була РВАН, яка контролювала ситуацію через місцеві військові комендатури.

6. Лужицькі лідери постійно відчували ідеологічний тиск з боку німецьких комуністів, які претендували на гегемонію у післявоєнному суспільстві Східної Німеччини. Найбільші заперечення керівництва СЄПН викликали спроби національного самовизначення лужичан, їхні вимоги активної участі в органах місцевого самоврядування. Наполегливо проводячи обрану тактику, СЄПН сприяла перетворенню Домовини із національно-культурної організації на громадсько-політичне об'єднання прокомуністичної орієнтації. Підтримка Домовиною восени 1946 р. виборчої платформи комуністів стала причиною розколу лужицького національного руху і конфлікту з Національним комітетом. ДіУ СЄПН в Лужиці повністю відповідала загальній концепції утвердження у Східній Німеччині гегемонії лівих сил.

НАУКОВА НОВИЗНА дисертаційної роботи полягає у постановці та комплексному дослідженні недостатньо вивченої у вітчизняній та зарубіжній науці проблеми розвитку національних і політичних процесів у серболужицькому суспільстві 1945-1949 рр., розглянутої на широкому тлі внутрішньополітичних перетворень в окупованій радянськими військами Східній Німеччині. Дана робота одночасно є спробою переглянути деякі усталені у серболужицькій історіографії погляди на такі концептуальні проблеми розвитку післявоєнного лужицького суспільства, як політика РВАН по забезпеченню національних потреб лужицького народу, зовнішньополітичні контакти сербів, динаміка співробітництва СЄПН з Домовиною при проведенні антифашистських заходів.

Дисертація ґрунтується на міцній джерельній базі. Майже всі архівні матеріали вперше вводяться у науковий обіг, що дозволяє скласти систематизовану докладну картину важливого історичного етапу розвитку серболужицького народу.

ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ дисертації полягає в тому, що її матеріали і результати можуть бути використані при підготовці нормативних і

спеціальних курсів з нової та новітньої історії Європи і написанні узагальнюючих монографічних праць з новітньої історії Німеччини та слов'янських країн, а також вузівських підручників та навчальних посібників. Матеріали дисертації також можуть бути корисними при розробці теоретичних проблем, пов'язаних із становищем національних меншостей у післявоєнній Європі.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА. Накреслені завдання вирішуються у роботі із застосуванням системного підходу до опрацювання матеріалу, що дозволив поєднати різні методи дослідження: порівняльно-історичний, співставовий, періодизації подій, синхронний, логічний.

АПРОБАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Положення та висновки дисертації доповідались на трьох останніх міжнародних сорбистичних семінарах у Львові (1991, 1993, 1995 рр.), міжнародній науковій конференції "Тоталітаризм та ентототалітарні рухи" (Харків, 1993 р.), організованій Матицею Сероською міжнародній конференції "Рік 1945 і серби" (Бяутшен, 1995 р.), а також на традиційній науковій конференції історичного факультету ХДУ в 1994 р. Автор дисертації брав участь у підготовці бібліографічного покажчика "Українська та російська сорбистика ХІХ-ХХ вв." (Харків, 1993 р.).

СТРУКТУРА РОБОТИ. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатка, списку використаних джерел і літератури.

У вступі автором обгрунтовується актуальність теми, хронологічні межі, подається загальний огляд стану історіографічних праць щодо досліджуваної проблеми та джерельної бази, визначається мета і завдання, методологічні основи, новизна дослідження.

Перший розділ - "Основні етапи лужицького національного руху" - присвячений дослідженню умов формування руху і його розвитку з 40-х рр. ХІХ ст. до поразки нацистської Німеччини у другій світовій війні.

Установлено, що внаслідок певної лібералізації громадянсько-політичного життя в Саксонії та Прусії, пов'язаної перш за все з ліквідацією кріпацтва, і сильного впливу на сербів з боку чеських будителів, наприкінці 30-х рр. ХІХ ст. склались необхідні передумови для виникнення лужицького національного руху. Важливим фактором також було й те, що в Лужиці на той час уже оформувалась група національної інтелігенції (А.Любенський, Г.Зейлер, Я.А.Смолер, Я.Рядисерб-Веля та ін.), здатна очолити рух.

У розвитку лужицького національного руху можна, гадається, виділити кілька етапів:

а) Початковий етап руху охоплює 40 - початок 70-х рр. ХІХ ст. і визначається як період національного відродження. Він характеризується появою перших діючих загальнонаціональних організацій, проведенням у Лужиці масованих культурних і громадсько-політичних заходів, розквітом серболужицької культури та науки, усвідомленням більшістю сербського населення необхідності боротьби за досягнення хоча б часткової рівноправності з німецьким населенням. Найвагомішим наслідком руху за відродження стало пробудження почуття національної самосвідомості у більшості лужицьких сербів: крім інтелігенції активну участь у ньому брали селянство і дрібна буржуазія. Безперечно, такими успіхами серби повинні були завдячувати моральній і матеріальній підтримці слов'янських країн, особливо Чехії і Росії.

б) Період з початку 70-х рр. ХІХ ст. до закінчення першої світової війни для лужичен був досить складним. Після об'єднання Німеччини в Лужиці значно посилюлись воєннопідприємливі процеси, започатковані прийняттям закону про обмеження у викладанні лужицької мови в школах. Значне місце в онімеченні сербів відводилось церкві, де з 80-х рр. ХІХ ст. богослужіння проводилось виключно німецькою мовою. Щоб залишити лужицький рух без керівництва, влада виселила з Лужиці двох найактивніших лідерів руху А.Муку та Я.Берта-Чішинського.

Все ж успіх такої політики німецьких органів був відносним, тому що лужицьке суспільство досягло високого рівня консолідації та самосвідомості. Підтвердженням цього стало утворення сербських кооперативів, які заклали економічний фундамент руху, активна участь сербів у виборах до саксонського ландтагу в 1909 р. та утворення у 1912 р. Домовини, як єдиного національного координаційного центру.

в) У кінці 1918 - першій половині 1919 р. відбулась консолідація народу навколо ідеї національного самовизначення. Після поразки Німеччини у світовій війні лужичани звернулись до Паризької мирної конференції з проханням визначити їх державно-правовий статус. Керівництво національного руху запропонувало три можливі шляхи вирішення лужицької проблеми: утворення автономії у складі Німеччини; заснування незалежної лужицької держави під егідою змішанородної спільноти; приєднання Лужиці до Чехословаччини. Жоден

із запропонованих варіантів не був підтриманий країнами-переможницями, які побоювались утворення прецеденту радикального вирішення національного питання.

г) У 1919-1932 рр. лужицькі серби намагались найефективніше використати проголошені Веймарською конституцією демократичні права та свободи, що виявилось в організації нових національних центрів політичного та економічного життя, в історичному обґрунтуванні самобутності лужичан, у зміцненні зв'язків лужичан з іншими слов'янськими народами, відстоюванні національних інтересів за допомогою міжнародних структур. Державні органи, декларуючи розуміння проблем сербів, не здійснювали ніяких практичних заходів для їх вирішення.

д) У роки панування нацистського режиму (1933-1945 рр.) влада проводила політику дискримінації лужичан за національною ознакою. Спочатку вона носила дещо згубувальний характер і проводилась гетьо спільно із спеціально створеним для роботи серед сербського населення "Союзом німців Сходу". Після відмови Домовини у 1937 р. прийняти запропонований націонал-соціалістами статут організації діяльність усіх лужицьких установ була заборонена, а будь-які прояви національного життя переслідувались.

Другий розділ дисертації має назву "Проблема національного самовизначення лужицьких сербів в умовах радянської окупації".

Після вступу до Лужиці радянських військ тут склався специфічна, не властива для інших окупованих територій ситуація, що характеризувалась приязним ставленням сербського населення до окупаційних військ, які сприймалися як визволителі. Хоча лужичани не відокремлювались від іншого населення і їх повною мірою стосувались обов'язкові для виконання населенням окупаційної Східної Німеччини директиви, вони все ж отримали незначні послаблення. Так, вже 17 травня 1945 р. саксонське земельна комендатура дозволила поновлення діяльності Домовини на землях антифашистської спілки лужицького народу. Домовина стала першою офіційно дозволеною організацією на східнонімецьких землях і отримала право організувати місцеві осередки в Баутценському, Каменському, Вейсвассерівському і Восрецькому округах. Домовина заявила про намір сприяти вирішенню культурних проблем лужицького суспільства і брати участь у заходах по денцифікації і демократизації громадського життя.

Тим часом, 9 травня 1945 р. у Празі виник другий національний центр - Лужицько-сербський Національний комітет, який відстоював

на міжнародному рівні вимогу лужичан про приєднання до Чехословаччини. Свої погляди лідери комітету виклали в меморандумах, адресованих урядам країн антигітлерівської коаліції і перш за все радянському керівництву. Радянський Союз розглядався лужичанами як союзник і гарант здійснення цього плану, а ідея слов'янської єдності сербами активно поширювалась і визнавалась серйозним аргументом на користь національного руху.

Радянська військова адміністрація влітку 1945 р. ще не мала чіткої лінії поведінки у лужицькому питанні, проте здійснювала перші практичні заходи по обмеженню руху шляхом переорієнтації Домовини на внутрішньополітичні реформи, що передбачало тісний контакт і координацію дій з німецькими політичними силами. Про майбутній статус лужицького народу конкретно не йшлося, радянські функціонери прикривались загальними фраземи про "слов'янську єдність і солідарність", "інтернаціоналізм".

Між Домовиною і Національним комітетом відразу склались тісні контакти. Відстоюючи інтереси народу на різних рівнях, обидві організації визнавали головною метою здійснення прямих на-роду на самовизначення шляхом входження Лужиці до складу Чехословаччини. Їх діяльність сприяла зростанню соціальної активності лужицьких сербів і привернула увагу до Лужиці керівництва та громадськості інших країн. Остаточне оформлення лужицького національного руху в умовах радянської окупації відбулося після переїзду комітету до Бєутцена у вересні 1945 р. РВАН дозволила цей переїзд, визнавши факт існування лужицької проблеми і необхідність її вирішення.

Як Національний комітет, так і Домовина у 1946-1947 рр. продовжували апелювати до міжнародних інстанцій, пропонуючи по чергому, в залежності від зміни зовнішньополітичної кон'юнктури, власні варіанти вирішення питання: від включення Лужиці до складу Чехословаччини на правах автономії до проголошення її нейтральною територією. Керівництво великих держав у цей час цікавили перш за все проблеми перебудови післявоєнної Європи і майбутній розклад сил у світі, лужицька ж проблема з точки зору геополітики уявлялась як занадто незначною, щоб порушувати її на міжнародному рівні. Сусідні слов'янські країни обмежувались декларацією моральної підтримки лужичан, але не мали необхідної політичної ваги, щоб здійснювати практичні кроки на їх захист. Крім того, їх стримувало побоювання звинувачення у націоналізмі і зазі-

зіхненні на чужу територію, що могло привести до загострення відносин з Німеччиною.

Радянський Союз у цьому питанні звиняв прагматичну позицію, він також не був зацікавлений у його радикальному вирішенні, заявляючи, що визнання статусу лужицьких сербів є виключною прерогативою Німеччини. Однак саме завдяки оприянню СРСР був розроблений, а 23 березня 1948 р. прийнятий саксонським ландтагом "Закон про збереження прав лужицького населення", який вперше надавав державні гарантії культурно-національного розвитку сербо-лужицької національної меншості.

Вирішення лужицького національного питання - результат політичного компромісу. Цей варіант розв'язання проблеми врятував реалії, що склалися у Європі, і значною мірою задовольнив як прибічників, так і противників ідеї осмовизначення лужицьких сербів.

Третій розділ дисертації називається "Лужицьке суспільство в період проведення соціально-політичних та економічних перетворень на території Східної Німеччини".

Перемога Радянського Союзу та країн антигітлерівської коаліції у другій світовій війні оприямалась лужицьким народом як ліквідація багатовікового національного та соціального гноблення. Сербі були зацікавлені у проведенні кардинальних реформ і знищенні нацистських державних і політичних інститутів.

Важливим фактором, який впливав на внутрішньополітичну ситуацію в Лужиці, були лужицько-німецькі стосунки. Навіть після закінчення війни обом народам не вдалося побороти внутрішню напругу у взаєминах. Навпаки, розходження в оцінці підсумків війни та зав'яз лужицьких сербів про намір об'єднатися з Чехословаччиною ще більше ускладнили їхні стосунки з німцями. Конфлікт розвивався на побутовому і політичному рівнях. У першому варіанті він мав докільний характер і торкався лужицьких і німецьких общин змішаних районів Саксонії та відносин сербів з німецькими переселенцями із Чехословаччини і Польщі. Конфлікт мав глибоко історичне коріння і розв'язання його було можливим лише на високому політичному рівні з участю окупаційної влади.

Зовсім за іншим оцінним рівнем будувались відносини між ССРН і Домовиною, кожна з яких претендувала на представництво інтересів своїх народів. Їхні взаємини були обумовлені розвитком лужицького національного руху та соціально-економічними процесами у Східній Німеччині. Комуністи заперечували будь-які спроби відокремлен-

ня Лужиці від Німеччини і участь сербів у цих акціях. Єдино допустимим шляхом вирішення проблеми ССНН вважала надання сербам культурно-національних прав, Домовину вона розглядала як потенційного союзника. Для впливу на Домовину і лужицьке суспільство комуністи організували цілеспрямовані ідеологічні кампанії із застосуванням всіх можливих для цього політичних засобів аж до відвертих погроз. Підкреслимо, що в цих акціях брали участь керівники ССПН різного рангу. Діяльність комуністів у Лужиці підтримувалась і використовувалась місцевими радянськими військовими комендантурами, які, однак, не намагалися демонструвати розуміння національних і соціальних проблем луличан. Конфлікт у Лужиці вирішувався політичними методами. Наслідком цілеспрямованої діяльності РВАН і ССНН у 1945-1946 рр. став розкол лужицького національного руху, саме тоді, коли Домовина восени 1946 р. підтримала виборчу платформу комуністів і заявила про розрив з Національним комітетом.

Рівень самостійності Домовини у прийнятті рішень та їх практичній реалізації тим більше обмежувалася, чим активнішими й тіснішими ставали контакти з комуністами. Ініціатива, як правило, належала ССНН, яка була зацікавлена у використанні Домовини як опосередкованого знаряддя власного ідеологічного впливу на лужицьке населення. На момент утворення НДР Домовина перетворилась у національну організацію соціалістичного спрямування і була включена в систему заходів по реалізації проєктів комуністів.

Вплив Християнсько-демократичного Союзу та Ліберально-демократичної партії Німеччини на внутрішньополітичні процеси в Лужиці був незначним. Це пояснюється тим, що вони відкрито висловлювались за збереження територіальної єдності Німеччини і відстоювали перш за все інтереси німецького населення. Ці партії мали обмежені можливості для проведення самостійної політики в сербських районах через протидію комуністів і зашкленість на рішеннях антифашистського блоку. Найбільш наочно їхню політичну неспроможність у сербських общинах Лужиці продемонстрували вибори 1946 р.

Висновки Історичні події в лужицькому суспільстві 1945-1949 років нерозривно пов'язані з попереднім періодом розвитку національного руху і були його логічним продовженням. Із закінченням другої світової війни змінився суспільно-політичний фон, на якому вирішувалась лужицька національна проблема, що пов'язано

з окупацією Німеччини військами креїн антигітлерівської коаліції і діяльністю утворених ними міжнародних військових та політичних структур.

При розгляді лужицького питання зіткнулись інтереси різних політичних сил. Процес його розв'язання нічно демонструє політичну неспроможність Домовини у вирішенні життєво важливих завдань в умовах втручання зовнішньополітичних сил, які керувались суб'єктивними уявленнями про майбутнє народу і відкидали запропоновані лужичанами версії. Прийняття саксонським ландтєгом "Закон про збереження прав лужицького населення" знаменував формальне вирішення серболужицького національного питання.

Основні положення дисертації викладені у наступних працях:

1. Українське та російське сорабістики XIX-XX вв.: Етнологр. погляд. / Склад. Ч. А. О. Івченко, В. Д. Прокопова, О. С. Проневич, С. Ю. Стрешняк. - Харків, ХДУ, 1998. - 44 с.
2. Проневич О. С. Радянське військово-адміністративне управління в Німеччині як інструмент впливу на вирішення лужицького питання (1945-1948 рр.) // Тоталітаризм и анти тоталітарне движение в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 годы XX века). - Харьков, 1995. - Т. 2. - С. 148 - 157.
3. Pronevič A. Stejšičo ZSSR pri rozlisanju serbskeho narodneho prašenja po 2. svetowej wojnje // Rozhlad (Bautzen). 1995. - Nr. 7/8. - S. 272 - 279.

РЕЗЮМЕ

Проневич А.С. Национальное движение лужицких сербов в 1945 - 1949 гг.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 - всеобщая история. Харьковский государственный университет, Харьков, 1996.

Заложается текст диссертации, которая содержит исследование процесса становления и развития серболужицкого национального движения в условиях советской оккупации Восточной Германии. Установлено, что под влиянием внутри- и внешнеполитической конъюнктуры лужицкое движение пережило значительную эволюцию от требования присоединения Лужицы к Чехословакии до признания целесообразности образования на ее территории отдельной провинции в составе Германии. Принятие саксонским ландтагом в марте 1948 г. при содействии Советского Союза "Закон о сохранении прав лужицкого населения" ознаменовал формальное решение сербской национальной проблемы и гарантировал культурно-национальные права серболужицкому народу.

RESUME

Pronevich A.S. Lushitse-serbian national movement in 1945-1949.

Presenting a Candidate of Historic-Science thesis for defence on speciality 07.00.02 - General History. Kharkov State University, Kharkov, 1996.

The text of the thesis presented in the research of the formation and development process of Lushitse-serbian national movement in the period of East Germany occupation by Soviets. It was stated that under the influence of the political conjuncture inside and outside the movement had gone through a long period of evolution starting with the requirements to join Lushitssa to Czechoslovakia to winning recognition of the separate province formation on its territory as an integral part of Germany. Being adopted by Saxon landtag in 1948 with the help of the Soviet Union "Lushitza population rights security law" marked the formal solution of Serbian national problem and guaranteed cultural and national fights to Lushitza-serbian people.

Ключові слова: лужицкі серби, національний рух, відродження, самовизначення, окупація.

438865

Ав 35.779

Ав. 35. 779

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л.О.

Підп. до друку 7.10.96 Папір офсетний
Друк. офсетн. Ум. - друк. арк. 1,18 Обл. - вид. арк. 1,0
Тираж 100 прим. Замов. № 79/2.
Дільниця оперативного друку Університету внутрішніх справ
310080, м. Харків, пр. 50-річчя СРСР, 27.